

Дьоміна Оксана Сергіївна
доцент кафедри теорії та історії держави і права
НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК: 34 : 008

СУТНІСТЬ І ПОНЯТТЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ (матеріали до лекції)

Сучасні умови розвитку українського суспільства обумовлюють потребу в поглибленому дослідженні суті правової культури як компонента духовної культури суспільства, групи, особи, розкриття впливу теоретико-методологічного потенціалу суспільства і соціальної практики.

Ключові слова: *правова культура, право, структура, правосвідомість, політична культура.*

Современные условия развития украинского общества обуславливают потребность в углубленном исследовании сущности правовой культуры как компонента духовной культуры общества, группы, личности, раскрытие влияния теоретико-методологического потенциала общества и социальной практики.

Ключевые слова: *правовая культура, право, структура, правосознание, политическая культура.*

Modern conditions of development of Ukrainian society cause a need for a profound research of essence of legal culture as a component of spiritual culture of a society, a group, a person, a disclosing of influence of methodology-theoretical potential of a society and social practice.

Keywords: *legal culture, law, structure, sense of justice, political culture.*

Правова культура — надзвичайно містке явище. Її суспільна значимість багато в чому перевершує межі нормативного впливу права на соціальні відносини, оскільки як складова частина загальнолюдської культури правова культура прямо й опосередковано впливає на формування свідомості і діяльність особи у всіх сферах життя суспільства. Тому не випадково до переважної більшості проблем побудови правової держави й громадянського суспільства питання формування правової культури стосуються безпосередньо.

Нині в юридичній науці існує ряд методологічних підходів до дослідження правової культури. Розмаїття визначень правової культури пояснюється тим, що дослідники здавна вкладають різний зміст у вихідні поняття, насамперед такі, як «право» і «культура».

Існують різні варіанти систематизації наявних визначень правової культури. Прихильники психологічного підходу розглядають її як сукупність установок і ціннісних орієнтацій. Так званий всеохоплюючий підхід включає в поняття правової культури також правову поведінку. Цільовий підхід ґрунтується на визначенні сфери прийнятної поведінки для суб'єктів права. Евристичний підхід розглядає правову культуру як гіпотетичну конструкцію, яка використовується для аналітичних цілей.

Правова культура як вище винятково складне за своєю внутрішньою структурою і багатством соціальних зв'язків не зводиться до знання законів, вироблення правових навичок. Вирішальну роль у її розвитку, як і будь-якого іншого різновиду культури, відіграють усвідомлення й реалізація суспільних інтересів і потреб. У цьому зв'язку Н. М. Кейзеров включає в поняття правової культури політичну оцінку права та правової поведінки, правотворчу діяльність і правову науку [9, с.113-114].

В. І. Камінська та О. Р. Ратинов запропонували розуміти правову культуру як систему опрідметнених та ідеальних культурних елементів, що належать до сфери дії права, їх інтерпретацію у свідомості й поведінці людей. На їх думку, до складу правової культури входять такі найбільш об'ємні культурні комплекси: а) право як система норм, що виражають державні накази; б) правовідносини, тобто система суспільних відносин,

регульованих правом; в) правові установи та інститути, тобто система державних і громадських організацій, що забезпечують правовий контроль, регулювання й виконання права; г) правова поведінка, як правомірна, так і протиправна; д) правосвідомість (правова ідеологія і психологія), тобто система духовного відображення правової дійсності [8, с.82].

Ряд авторів пропонує розглядати правову культуру в широкому й вузькому значенні. У широкому розумінні правова культура включає в себе всі правові явища та інститути: законодавство, юридичні установи, діяльність органів держави (юридичну практику, правову поведінку громадян, правову свідомість). Як слушно зазначають самі автори, правова культура в цьому випадку ототожнюється із правовою системою.

Визначення сутності правової культури має відображати її прояв у різних рівнях, формах, правових субкультурах суспільства, окремих соціальних групах, а також у різних осіб. Плідним є розгляд сутності правової культури в якості міри засвоєння правових цінностей, нагромаджених суспільством, і їх використання різними суб'єктами у правовій сфері. Таке розуміння правової культури дозволяє, з одного боку, органічно поєднати позитивні моменти, наявні в підходах інших вчених-юристів до дослідження цього феномену, а з іншого боку – відобразити загальну природу різних проявів культури.

Вчені, що спеціально досліджували правову культуру особи, під правовою культурою особи розуміють систему поглядів, оцінок, переконань, установок щодо важливості й необхідності юридичних прав і обов'язків, які опосередковують ставлення особи до правового життя суспільства, визначають її правову поведінку [1, с. 18].

А. Б. Венгеров визначає правову культуру як «більш високу і містку форму правосвідомості» [6, с. 321]. Нерідко правову культуру залежно від її рівня поділяють на повсякденну, професійну і теоретичну. При цьому рівень правової культури виражено в якісній характеристиці її структурних компонентів.

Повсякденний рівень правової культури особи звичайно характеризується відсутністю глибоких узагальнень, обмежений повсякденними рамками життєдіяльності особи. Як правило, ця культура обмежується поверхнею правових явищ. Однак, як відзначає І. А. Іванніков, даному рівню правової культури особи, більш ніж будь-кому іншому, властивий здоровий глузд, тому що народ завжди правий, будучи безпосередньо пов'язаним із практикою буття, скептичніший, консервативніший, ніж люди ідеї [7, с.15].

У дискусіях про термін «правова культура» відзначається, що не можна зводити правову культуру лише до системи правових цінностей, діяльності, будь-якого іншого елемента, бо якщо залишити осторонь або применшити значення в її визначеннях інших структурних елементів, пізнання сутності правової культури виявиться неповним. У зв'язку із цим найприйнятнішим можна вважати створення інтегрованого (синтетичного) підходу до розуміння правової культури на основі її структурного аналізу. Такий підхід виступає методологічною підставою для аналізу всіх проявів правової культури [12, с.467-474].

Дане положення підтверджується взаємним зближенням, збагаченням розглянутих концепцій, хоча й вони продовжують самостійне існування. Останніми роками було визначено провідне положення двох концепцій правової культури – як творчої діяльності і як специфічного способу людської діяльності; спостерігається їх взаємодоповнення. Представники цих концепцій орієнтуються у своїх дослідженнях на аналіз різних даних, однак, природно, передбачають об'єкти правової культури особи й правової культури всього суспільства. Конструктивним є визначення М. Г. Болдиревої. Вона визначає правову культуру як «сукупність матеріальних і духовних досягнень у правовому житті суспільства» [4, с.18]. Отже, правова культура відображає якісний стан правового життя суспільства, вона постає як право і його реалізація в певному якісному стані їх розвитку. Перефразовуючи З. Фрейда, можна сказати, що правова культура – це все те, у чому людське життя піднеслося з виникненням права [16, с.105].

Якісний підхід спирається на філософське визначення культури як певного якісного стану суспільства на кожному даному етапі його розвитку. Відповідно під правовою культурою розуміється обумовлений соціально-економічним і політичним устроєм якісний

стан правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку юридичних актів, рівні правової діяльності, правосвідомості й правового розвитку суб'єкта. Правова культура розглядається в цьому випадку як певна якість функціонування правової системи в цілому [14, с.21].

Правова культура, що характеризує якісний стан правової системи, виражається як у рівні розвитку всієї правової дійсності, так і в окремих її компонентах. Таким чином, правову культуру суспільства в цілому характеризує стан окремих елементів правової системи:

- 1) стан правосвідомості в суспільстві, що виражається в ступені знання й розуміння права, у розвиненості почуття права;
- 2) стан законності, що характеризується дотриманням її вимог;
- 3) стан законодавства, що виражається в досконалості юридичної техніки;
- 4) стан практичної роботи правоохоронних органів.

Визначення правової культури через категорію «правове життя» є найкращим, тому що не містить переліку різних елементів структури правової культури, тим більше, що включення тих або інших елементів неминуче породжує нові суперечки.

При цьому варто мати на увазі, що «правова культура» більш вузьке поняття, ніж «правове життя», під яким розуміється «сукупність всіх форм юридичного буття суспільства, що виражається в правових актах та інших проявах права (у тому числі й негативних), що характеризує специфіку й рівень існуючої юридичної дійсності, відношення суб'єктів до права і ступінь задоволення їх інтересів» [11, с.35]. До позитивних проявів правового життя можна віднести: саме право; правову систему в цілому; механізм правового регулювання; законні правові акти; юридичні вчинки (як різновид правомірної дії - юридичного факту) і події як юридичний факт; правові режими та їх первинні юридичні засоби (пільги, заохочення, дозвіл, заборону, покарання, обов'язки тощо); правовідносини і юридичну практику; правосвідомість і правову культуру; законність і правопорядок; юридичну науку і освіту (та їх структури) і т. п., а до негативних – в основному негативні, протиправні явища: злочини та інші правопорушення; їх суб'єкти і кримінальні структури; корупцію, зловживання, деформацію правосвідомості, що виражається, зокрема, у правовому нігілізмі, ідеалізмі, популізмі; помилки в праві і т. п., фактори, що перешкоджають позитивній юридичній діяльності.

Таким чином, правова культура виступає складовою частиною категорії «правове життя», що включає в себе як позитивні, так і негативні правові явища й процеси. Тому спірна точка зору В. К. Бабаєва й В. М. Баранова, котрі визначають правове життя як сукупність різноманітних видів і форм конструктивної спільної діяльності людей у сфері права [2, с.21]. Таке розуміння правової культури в науці визначається як «прогресистське».

Питання про включення в структуру правової культури не тільки позитивних, а й негативних компонентів є дискусійним. Частина дослідників вважають, що правова культура включає тільки позитивні компоненти, оскільки деформовані компоненти, такі як протиправні установки, позиції та орієнтації, не можуть бути культурними цінностями, а тому правова культура особи – це лише позитивні погляди, ідеї, оцінки, позиції, установки й мотиви, що лежать в основі правомірної поведінки особи. Інші автори включають до складу правової культури і негативні компоненти, оскільки правова культура – це єдиний органічний комплекс усіх видів правових знань, умінь, поведінки.

Існує ідеальна й реальна правова культура. Підміна реальної правової культури її теоретичною моделлю є неминучим наслідком і однією з причин живучості просвітницьких тенденцій у правовому вихованні минулих часів, заснованих на вірі в те, що правову культуру населення можна формувати шляхом формування та засвоєння теоретичних основ сучасних наук. Але у свідомості людей теорія не замінює живих уроків життя. Ідеалізоване розуміння правової культури в теорії призводить до багатьох деформацій у практиці її формування. Прихильники якісного підходу до визначення категорії «правова культура» підкреслюють, що правокультурна системна якість належить не одному явищу правового життя, а їх системі та правовій системі суспільства. На їхню думку, правова культура – це не

тільки розвиток нормативних та індивідуальних нормативних актів; це ще й рівень розвитку всієї правової діяльності, рівень розвитку всього права, правової свідомості, це правопсихологічний клімат, правові цінності, ідеали традиції і, головне, це реальне правове становище особи в державноорганізованому суспільстві, рівень її прав і свободи поведінки, гарантованих державою.

Прихильники цієї позиції зазначають, що поняття «правова культура» завжди передбачає оцінку «якості» правового життя того чи іншого суспільства та порівняння її з найрозвиненішими правовими зразками, ідеалами та цінностями, що підтверджує нашу думку про те, що правова культура – це і є, передовсім, зазначені зразки, ідеали та цінності.

В уявленні американського професора Л. Фрідмена правова культура - це частина загальної культури суспільства, що стосується правової системи. Сюди Л. Фрідмен включає переконання людей, їх цінності, ідеали й очікування [17, с.11]. Звернімо увагу, що він розглядає правову культуру крізь призму загальної культури суспільства.

Деякі закордонні автори ототожнюють правову культуру із правом. Декан факультету права Католицького університету в Брюсселі М. Ван Хоек і докторант того ж університету М. Веррінгтон використовують ключову при з'ясуванні змісту правової культури концепцію традиції та менталітету, пояснюючи необхідність такого підходу неможливістю зрозуміти право поза широким історичним, соціально-економічним та ідеологічним контекстом. Право, на їхню думку, — це не тільки норми або концепції, це також соціальна практика в рамках даної правової спільноти, певний «правовий спосіб життя», або правова культура [19].

О. Ф. Скакун визначає правову культуру як «різновид загальної культури, що являє собою систему цінностей, досягнутих людством в галузі права й відносного до правової реальності даного суспільства» [15, с.509].

Ю. С. Шемшученко зазначає, що «право й культура є взаємопов'язаними, взаємодіючими між собою категоріями. Це зумовлено тим, що право є елементом культури суспільства, його соціальною цінністю. Цей зв'язок і взаємодія простежуються в багатьох напрямках. Виявлення й усвідомлення цих напрямів має важливе значення для побудови правової держави. Право як культурний феномен є частиною загальнолюдської культури. Правова культура - це весь правовий космос, який охоплює всі моменти правової форми суспільного життя людей. Культура тут якраз і складається зі здібності й вміння жити за цією формою, якій протистоїть неформальна (невизначена, невпорядкована, хаотична, а тому й свавільна) фактичність, тобто та докультурна й некультурна безпосередність, що не опосередкована правовою формою» [18, с.4-5].

З урахуванням вищевикладеного правову культуру можна визначити як обумовлений економічним, політичним, соціальним і духовним рівнем розвитку суспільства різновид загальної культури, який становить міру освоєння й використання нагромаджених людством правових цінностей, що передаються у спадок від покоління до покоління. Це загальне визначення можна конкретизувати вказівкою на рівень правової свідомості суспільства, соціальних груп та особи, спосіб діяльності, який передбачає соціально активну поведінку, якісний стан правового життя, а також правове виховання, юридичне навчання та освіту.

Велике значення має виявлення обсягу поняття правової культури, його співвідношення з матеріальною, духовною, політичною, моральною культурою.

Правова культура органічно пов'язана з політичною культурою, з властивою їй нормативністю, що пронизує всі рівні відображення корінних класових і суспільних інтересів: сферу свідомості, політичної та правової ідеології, ціннісних орієнтацій, коло суспільно-політичної практики, спосіб життя, механізми спадкоємності й передачі історичного й соціального досвіду. Звідси можливість соціологічного виміру проявів політичної та правової культури за різними показниками, критеріями і методиками, розробленими у соціології, використання багатого досвіду конкретних досліджень способу життя, соціального планування, соціології громадських організацій, соціальної психології, суспільної думки, виховання і т. д.

Формування політичної та правової культури тісно пов'язане зі способом життя. Такий зв'язок визначається, насамперед, значенням політичної та правової сторони способу життя людей. Політична і правова культура й спосіб життя мають одну спільну рису: вони відображають процес практичної життєдіяльності людей, тобто є подальшою конкретизацією понять способу виробництва, суспільно-економічної формації, виробничих відносин, базису й надбудови стосовно окремих сфер і проявів суспільного життя.

Однак зміст правової культури як складного, поліфункціонального соціального явища не вичерпується характеристикою одних лише ідеальних елементів. Ця культура містить у собі не тільки духовне, а й практичне освоєння права, що виражається в соціально-результативній політичній діяльності.

Політика і право поряд із спільними принципами та цілями, спільністю історичної долі, мають і відмінні соціальні функції, що позначається на відповідних їм різновидах культур. Відмінність правової культури від політичної полягає, насамперед, в особливостях правотворчої і правовиконавчої діяльності, у формуванні та функціонуванні правосвідомості особи, у специфіці правових норм і правовідносин, поширення, засвоєння й реалізації людьми правової інформації.

Політична і правова культура в процесі взаємодії збагачують одна одну. Принципи і норми політичної культури впливають на розвиток права. Нормативність політичної культури повинна розглядатися як нормативність особливого роду, політичні принципи і норми відіграють особливу роль у суспільному житті. Зростаюча роль норм права, політики, їх суворе дотримання – закономірності розвитку демократії, гарантія ефективної діяльності держави [13, с.50-51].

В українській політичній думці проблема сутності політичної культури вперше чітко сформульована і розв'язана фундатором школи вітчизняної історико-політичної науки В'ячеславом Липинським у праці «Листи до братів – хліборобів». На його думку, сутність політичної культури полягає в поєднанні рівноваги між «політичною творчістю» і «політичною наукою», що забезпечує високу «політичну вмілість» провідної верстви нації та всього народу. Приєднання до політичної творчості даної політичної науки, писав він, входить у сферу політичної вмілості. Та чи інша рівновага між першою і другою, те чи інше вміння використовувати для творчості дані науки, лежали в основі того, що прийнято звати політичною культурою [10, с.352].

На думку В. Ребкало політична культура - це знання, переконання та активна політична діяльність [3, с.11,12].

О. Рябов, В. Чистяков пропонують розглядати три напрями у визначенні поняття політичної культури. До першої групи належать дослідники, які трактують її як сукупну систему знань і духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду й традицій, а також політичних інститутів. За такого трактування увага зосереджується на дослідженні колективного політичного досвіду регіону, групи, класу тощо. Другий напрям репрезентують науковці, які розглядають політичну культуру як узагальнену характеристику людини, рівного політичного розвитку об'єктивності, вміння застосовувати політичні знання на практиці. До прихильників третього напрямку належать ті, хто вбачає в політичній культурі процес, спосіб, форму реалізації сутнісних характеристик людини, її знань, переконань, суспільно-політичної діяльності [13, с. 50-51].

Політична і правова культура, по суті, починаються там, де забезпечується систематичне відтворення єдності політичних і правових знань, переконань, цінностей і практичної діяльності з їх реалізації в нормі поведінки, що стала загальним правилом. Тут виділяється кілька аспектів. Насамперед, систематичне і постійне дотримання окремим громадянином правових та інших соціальних норм повинно набути характеру загальної норми, якої дотримуються всі громадяни на основі високого рівня свідомості, переконаності в доцільності саме такого, а не іншого способу дії.

Політична і правова культура шляхом відтворення, передачі з покоління в покоління, засвоєння й функціонування служать засобами діяльності людей насамперед у сфері права з

метою реалізації соціальних, класових, національних, корпоративних та особистих інтересів. Це культура політичного мислення і політичної діяльності, ступінь цивілізованості характеру й способів функціонування політичних інтересів, організації всього політичного життя суспільства. Вона характеризується ступенем розвитку і юридичної захищеності прав і свобод особи, досконалості нормативного регулювання суспільного життя, рівнем правосвідомості суспільства, станом правопорядку і способами його підтримання.

Типові якісні риси демократичної правової культури - це визначальна роль права, прав та свобод людини і громадянина, демократизм, гуманізм, зв'язок з різними галузями соціального життя, оптимальне поєднання колективних та особистих інтересів, справедливість, свобода, рівність, повага до права і закону, правова активність. Їй не властиві соціальна кастовість, снобізм, елітарний авангардизм. З іншого боку, рівень розвитку правової культури, ступінь її сформованості у свідомості і вплив на поведінку людей, безумовно, залежить і від діяльності правових інститутів. Так, бюрократична система створює основу для нелегітимної влади, правового нігілізму, нівелює почуття відповідальності, породжує формальне ставлення до справи, безвідповідальність. Це також законслухняність, лояльність і водночас вимогливе ставлення людини до органів та інститутів державної влади, згода перебувати в діючому правовому полі, відповідальне виконання обов'язків перед суспільством і державою, елементарна конституційна освіченість, поінформованість щодо головних законодавчих регламентацій життя громадян, прийняття порядків своєї держави, знання й поважання прав людини, готовність і вміння вимагати дотримання конституційних вимог, шанування цінностей громадянського суспільства, виконання державою її функцій [5].

Література:

1. *Аграновская Е. В.* Правовая культура и обеспечение прав личности // Отв. ред. Е. А. Лукашева. АН СССР. Ин-т государства и права. - М.: Наука, 1988. - 145 с.
2. *Бабаев В. К., Баранов В. М.* Общая теория права / Учебн. для вузов по спец. «Юриспруденция». - М.: Юрист, 2003. - 591 с.
3. *Бибик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А.* Політична культура сучасної молоді. - К.: А. Л. Д., 1996. - 112 с.
4. *Болдырева М.Г.* Правовая культура. Лекция Болдырева М. Г. Моск. юрид. ин-т. - М.: МЮИ, 1998. - 35 с.
5. *Бурмистров В. А.* Место и роль правовой культуры в становлении правового государства. - Симферополь: Таврида, 1996. - 190 с.
6. *Венгеров А. Б.* Теория государства и права: Учебн. для юрид. вузов. - М.: Юриспруденция, 2000. - 520 с.
7. *Иванников И. А.* Концепция правовой культуры // Правоведение. - 1998. - №3.
8. *Каминская В. И., Ратинов А. Р.* Правосознание как элемент правовой культуры. Правовая культура и вопросы правового воспитания. - М.: Наука, 1984. - 163 с.
9. *Кейзеров Н. М.* Политическая и правовая культура: Методологические проблемы. - М.: Юрид. литература, 1983. - 231 с.
10. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. - Нью-Йорк: Видавнича корпорація «Булава», 1954. - 470 с.
11. *Малько А. В.* Политическая и правовая жизнь России: Актуальные проблемы: Учебн. пособие. - М.: Юристъ, 2000. - 255 с.; Його ж Категорія «правовая жизнь» // Государство и право. - 2001. - №5.
12. *Поляков А. В.* Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. - СПб.: Издательский дом С.-Петербургского гос. ун-та, 2004. - 864 с.
13. *Рябов О. И., Чистяков В. Б.* Политическая культура // Вестник Московского гос. ун-та. Сер. 12 Социально-политические исследования. - 1994. - №1.

14. Семитко А. П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. -172 с.
15. Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. – Х.: Эспада, 2005. – 840 с.
16. Фрейд З. Будущность одной иллюзии / Пер. с нем. Под ред. И. Д. Ерманова. – М. – Л.: Гос. изд-во, 1930. – 59 с.
17. Фридман Л. Введение в американское право. - М.: Прогресс Универс, 1993. – 284с.
18. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади взаємодії права і культури // Право та культура: теорія і практика / Міжнародна науково-практична конференція. 15 – 16 травня / Гол. ред. Ю. С. Шемшученко. - К.: МП «Леся», 1997. – 287 с.
19. Van Hoeske M., Warrington M. Legal Cultures, Legal Paradigms and Legal Doctrine: Towards a New Model for Comparative Law // International and Comparative Law quarterly. 1998. Vol. 47.

Козакевич Ірина Олегівна,
старший викладач кафедри політології
Міжрегіональної Академії управління персоналом

УДК 242.7:316.37

**ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА,
ЯК ОДНА З ПРОВІДНИХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТЕЧІЙ ХХ СТ.
(методична розробка лекції)**

Стаття відображає матеріали лекції, підготовленої та прочитаної в Міжрегіональній Академії управління персоналом у межах навчальної дисципліни "Історія політичних вчень".

Ключові слова: Франкфуртська школа, "Критична теорія", М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, неомарксизм.

Статья отображает материалы лекции, подготовленной и прочитанной в Межрегиональной Академии управления персоналом в рамках учебной дисциплины "История политических учений".

Ключевые слова: Франкфуртская школа, "Критическая теория", М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, неомарксизм.

The article shoes the lecture matersals, prepared within the discipline "History of political science".

Keywords: Frankfurt school, the Critical Theory, M. Horkheimer, T. Adorno, G. Marcuze, the Neomarxizm.

Політична наука наприкінці ХХ на початку ХХІ ст. намагається визначити та дослідити культурні, політичні та економічні чинники, що спричиняють негативні прояви глобальних трансформацій, які не обійшли стороною і Україну. Стан сучасного українського суспільства позначений наявністю процесів і явищ, що стають темою численних наукових та політичних дискусій. В свій час вони були предметом дослідження соціальної філософії Франкфуртської школи у 30 – 60-х рр. минулого століття. Серед них деградація свідомості під впливом ЗМІ, тотальність, підкорення особи владному впливу, духовний занепад, аксіологічна криза, уніфікація, одномірність, аполітичність, тотальне економічне координування суспільством, посилення бюрократичного пригнічення та інші, які в ході глобалізації стають реаліями планетарного масштабу. Детально розроблений франкфуртськими філософами понятійно–категоріальний апарат виявляється актуальним для сучасного українського суспільства, оскільки надає змогу докладних як теоретичних, так і